

Геннадій Нога

Інститут літератури імені Тараса Шевченка

Національної академії наук України

Придністровський державний університет імені Тараса Шевченка

(Тирасполь, Республіка Молдова)

РЕЛІГІЙНИЙ КОНТЕКСТ У РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ І НАУКИ: ВІД ПЕТРА МОГИЛИ ДО ІВАНА ОГІЄНКА

Стаття присвячена дослідженню впливів української православної еліти на розвиток вітчизняної наукової думки та освітньої системи в епоху Бароко. Актуалізовано думку сучасних західних учених про релігійний контекст як вагомий чинник освіти, культури і науки. Проаналізовано дотичні до теми студії тексти діячів XVII-XVIII століття Петра Могили, Йоанікія Гаятовського, Єпифанія Славинецького, Феофана Прокоповича, Григорія Сковороди, а також будівничого української освіти XX століття митрополита Іларіона (Івана Огієнка). В результаті виявлено, що українська церква, зокрема в епоху Бароко, була ініціатором та реалізатором науково-освітніх процесів, а окремі її постаті залишили особистий помітний слід в історії науки.

Ключові слова: наука, освіта, релігія, культура, Бароко, київська ученість, філологія, філософія.

У своїй книзі «Зброя, мікроби і харч: витоки нерівностей між народами» американський еволюційний біолог Джаред Даймонд висловив думку, що на розвиток освіти, науки і технологій дуже по-різному впливає релігійний контекст. Його аргументація, почерпнута з історії кількох великих світових цивілізацій, виглядає переконливою [2]. Історик Ян Морис у своїй монографії «Чому захід панує – натепер. Оповіді з історії та що з них впливає щодо майбутнього» [5] доходить аналогічних висновків. У цьому контексті було б цікаво простежити стосунки між українським православ'ям та розвитком вітчизняної наукової думки в епоху Бароко – буремний, але водночас надзвичайно багатий на різні культурні події і явища час. Саме це і є **метою** даної студії. У вітчизняній гуманітаристиці системних праць, присвячених цій проблематиці, ще не було. Власне, цим і зумовлена **актуальність** статті.

«Воистину мудрим є той, хто всі земні речі так собі цінує, як гній, аби Христа прихилити. Істинно добре вченим є той, хто волю Божу виконує, а свою волю відкидає» [4, с.62]. Таку думку висловлює український політичний, церковний та освітній діяч першої половини XVII століття, митрополит Київський Петро Могила, який увійшов у нашу історію перш за все як реформатор вітчизняного православ'я та системи освіти. Але чим він тоді вирізняється у колі сучасників і у чому полягає його новаторство, якщо мислитель очевидно залишався у полі традиційного підходу до пізнання, коли все, що виходило за межі християнського світогляду, виявлялося не вартим уваги за визначенням. Ізраїльський медієвіст Ювал Ной Харарі подібну ситуацію пояснює наступним чином: «Досучасні традиції пізнання, на кшталт ісламу, християнства, буддизму та конфуціанства, вважали, що всі важливі знання про світ уже відомі. Великі боги, один всемогутній Бог або мудреці минулого володіли всеосяжною мудрістю, яку відкривали нам у священних текстах та традиційних усних оповіданнях. Звичайні смертні отримували знання, заглиблюю-

чись у ці давні тексти й традиції та розуміючи їх як слід. Було просто неможливо уявити, що в Біблії, Корані чи Ведах не згадується якась ключова таємниця всесвіту, яку, однак, здатні відкрити створіння з плоті та крові» [12, с.314].

1631 року, долаючи опір печерсько-лаврських ченців, Петро Могила відкрив на території Києво-Печерської лаври школу за зразком тогочасних європейських шкіл з думкою про те, що вона сприятиме не тільки підвищенню рівня церковної освіти, а й зробить освіту загалом локомотивом розвитку суспільства. Ще до відкриття цього закладу Могила відправляв обдарованих юнаків на навчання у закордонні освітні центри власним коштом. Заснування Києво-Могилянської колегії 1632 року стало вершиною, але далеко не завершальним моментом у його програмі із розбудови науково-освітньої системи України. За два роки він відкриває філію Київської колегії у Вінниці, ще за два – колегію у Крем'янци. На утримання створених закладів виділив дві лаврські волості, подарував власне село, постійно надавав грошову допомогу викладачам та студентам, котрі цього потребували. Фактично завдяки організаторським зусиллям та інвестиціям цієї людини було реалізовано проект розгортання української православної системи освіти, яка мала конкурувати з домінуючою на той час католицькою єзуїтською системою. Особиста позиція діяча з чітким державним мисленням переросла у культурний проект нації, спричинила постання нової традиції, задала напрямок і темп розвитку на наступні десятиліття і століття. Петро Могила не вписується у схему, якою можна описати мотивацію і діяльність багатьох меценатів свого часу: «Типовий досучасний правитель давав гроші священикам, філософам та поетам у надії, що вони легітимізують його правління та підтримуватимуть усталений соціальний лад» [12, с.312]. Він працює на освіту і науку, усвідомлюючи їх зростаючу роль у функціонуванні держави і культурному та соціальному поступі суспільства. Як це узгоджується із цитатою, якою починається ця розвідка? По-перше, у кожному разі Могила – дитя своєї епохи, епохи постренесансної, глибоко релігійної. По-друге, він переконаний, що будь-які пізнавальні зусилля людства залишаться марними, якщо не принесуть внутрішньої, духовної рівноваги особистості, не сприятимуть очищенню людської душі. По-третє, мислитель повсякчас переймається питаннями етики наукового пізнання (до речі, сучасна наука теж постійно стикається з цією проблемою). Ніби намагаючись усмирити власні поривання до досягнення нового і незвіданого, він емоційно проголошує: «Не пишайся з жодної науки та вміння, але, скоріше, бійся даного тобі знання. Якщо здається тобі, що багато знаєш і досить добре розумієш, відай, проте, що є значно більше речей, яких не знаєш. Не прагни високодумства, а більше незнання своє визнавай, як хочеш над кимось вивищитись» [4, с.54]. Тобто, Петро Могила дотримувався латинського принципу *ignotus* (визнаємо, що не знаємо), на якому ґрунтується і сучасна наука. Водночас, повторюся, він, поза сумнівами, людина свого часу і носій християнського світогляду, який дбає, перш за все, про душу людини. З висоти свого морального авторитету просвітник намагається збалансувати природне поривання людини до знань з наукою Христа: «Якби знав усі речі, які є на світі, а не був би в милості, що б мені помогло перед Богом, котрий мене судити має за діла мої? Відступися від надмірної жадоби знання, бо великі від того з'являться недбалство і облуда, тому що розумки хочуть бути всім відомі й мудрими звані» [4, с.52].

Згаданий вище дослідник Джаред Даймонд називає науковий світогляд унікальною особливістю саме постренесансного європейського суспільства [2], у якому жив і творив Петро Могила. Його думки і його діяння є прикладом поступового притирання й узгодження двох таких різних типів світогля-

ду. Як зазначає В. Нічик, «“Требник” Петра Могили, що з’явився у першій половині XVII сторіччя, є яскравим свідченням суттєвих, світоглядного значення змін у співвідношенні церковно-теологічного та світського напрямків в українській культурі» [6]. Ідеї, що панують у творах Могили, співзвучні з думками великих французьких моралістів XVII століття Франсуа де Ларошфуко, Блезя Паскаля, Жана де Лабрюєра, які схилилися до розрізнення божественного (не піддається осягненню розумом) та людського (є предметом наукового пізнання). Складність і делікатність проблематики, над якою працювали мислителі у суспільстві, де продовжували домінувати церква і релігія, часто призводили до духовних криз та особистих драм. Так, блискучий математик Блез Паскаль, який написав трактат з геометрії ще у шістнадцять років, а згодом винайшов рахівницю, з роками відійшов від науки і став людиною глибоко релігійною.

Незважаючи на сумніви і спротив традиції, Петро Могила йде на оновлення науки й освіти і робить це не на порожньому ґрунті, позаяк, як підкреслює В. Нічик, у той час уже існували «певні передумови для емансипації світського напрямку і для привнесення та використання даних світських наук у богословських і церковнослужбових творах. Спираючись на доробок острозьких книжників, діячів братств, учених гуртка при друкарні Києво-Печерської Лаври, Могила в своєму «Требнику» широко використовує дані філологічної, історичної, географічної, філософської наук, звертається до творів античних, середньовічних і новітніх авторів – православних, католиків, аріан, магометан, юдеїв» [6]. Склад величезної для свого часу бібліотеки мислителя доводить його інтерес не тільки до гуманітарної проблематики. Значний корпус книг із математики, астрономії, географії, медицини підтверджує його зацікавленість точними і природничими науками. Природничі науки достатньо широко викладалися у стінах заснованої Могилою Києво-Могилянської колегії.

Завдяки зусиллям Петра Могили та його однодумців про другу половину XVII століття фахівці ведуть мову як про добу «київської ученості» [15]. Історик Н. Яковенко у своїй монографії зосереджується на постаті одного з чільних представників цієї «ученості» – Йоанікиа Галятівського, православного мислителя, який намагався розкрити причину багатьох природних явищ, які цікавлять кожну людину: дощ, вітер, блискавка, грім тощо. Вона звертає увагу на важливу деталь, притаманну новому поколінню могилянських книжників: «дисципліноване» уживання використаних праць, засвідчене у розповсюдженні практики приміток-посилань на берегах» [15].

В одному з найвідоміших своїх творів – трактаті з теорії гомілетики «Наука, альбо Спосіб зложення казання», Галятівський, визнаний авторитет з теорії і практики компонування церковних проповідей, наводить перелік джерел, якими має користуватися кожен проповідник. Окрім Біблії, житій святих, творів отців церкви, він рекомендує освоювати пласти світської літератури, яка на той час була основним джерелом знань про навколишній світ: «... треба читати гісторії і кройніки о розмаїтих панствах і сторонах, що ся в них діяло і тепер що ся діє; треба читати книги о звірох, птахах, гадах, рибах, деревах, зілах, камінях і розмаїтих водах, которії в морю, в ріках, в студнях і на інших місцях знайдуються, і уважати їх натуру, власності і skutki, і тоє собі нотувати, і аплікувати до своєї речі, которою повідати хочеш» [1, с.116]. Любов до знань, до освоєння нових горизонтів у пізнанні світу в той чи інший спосіб зринають у бароковій стихії творів Галятівського, розкриваючи у ньому великого інтелектуала свого часу.

Отримала у XVII столітті своїх високопрофесійних і самовідданих дослідників і філологія. Велике значення і до сьогодні мають лексикографічні праці

Епифанія Славинецького. Його «Лексикон латинський» є найбільшим давньоукраїнським словником, а «Книга лексикон греко-славено-латинський» (у співавторстві з А. Корецьким-Сатановським) відбиває особливості тогочасної фонетики й морфології української мови. Ці твори демонструють широку ерудицію автора й ретельний, власне, науковий підхід до справи. Перелік наукових зацікавлень та компетенцій Славинецького знаходимо у назві збірки його праць, виданій у Москві вже після смерті автора: «Зде лежачая словеса сочиненная иеромонахом Епифанием Славинецким, мужем многоученным не токмо грамматики и риторики, но и философии и самыя феологии известным испытателем, и искуснейшим разсудителем и опасным претолковником греческаго, латинскаго, славенскаго и полскаго диалектов». Особливо показовою з точки зору усвідомлення значення наукової діяльності є перекладацька спадщина Епифанія Славинецького. Поряд з творами Еразма Роттердамського стоїть переклад «Анатомії» Андреаса Везалія – першого докладного опису людського тіла, зробленого на основі анатомування померлих, праці, з якої постала сучасна анатомія як наука. Також йому належить переклад географічної праці Йоганна Блеу «Космографія».

Дослідниця спадщини Епифанія Славинецького як теоретика державотворення Наталя Шалашна також відзначає його повсякчасну орієнтованість на роль науки та освіти в розвитку суспільства: «С. Славинецький у своїх проповідях проводить думку, що до обов'язків державної влади входить організація якомога ширшої освіти для народу. При цьому громадянин має всіляко впливати на царя та інших наділених владою осіб з метою стимулювати їх до влаштування училищ. Це є богоугодною справою, відповідно загальний контроль за цією діяльністю має здійснювати церква, а кожний християнин за сприяння справі освіти може очікувати на відпущення гріхів» [13, с.81].

Як надзвичайно авторитетний теолог і водночас як провідний науковець свого часу увійшов в історію української культури Теофан Прокопович. Він був автором першого проекту Імператорської академії наук у Петербурзі, а європейські вчені вважали його найосвіченішою людиною Російської імперії. Реформатор і новатор від природи, він намагався якомога глибше досягнути таємниці світобудови: «Високо оцінюючи розум людини, П. приділяв значну увагу вивченню логічних операцій, методів доведення й аргументації. Істина перестає бути для нього чимось заздалегідь даним у Біблії, а розуміється як процес набуття і нарощування людством нового знання. П. визначає істинне знання, прагнучи розширити межі самобутності наукової істини, як корисне і практично значуще» [11, с.526].

Крім теології і філософії, Прокопович спирався у своїх пошуках на математику і фізику, сам зробив у цих науках непересічні відкриття. Його вірш «Про палський вирок Галілеєві» сьогодні сприймається, у першу чергу, не як фрагмент полеміки з католиками, а як промовисте засудження всіх тих, хто чинить перепони науковому прогресу:

Чом ти ганьбиш безсоромно ім'я Галілеєве, папо?
Чим він тобі завинив, старче, тиране, скажи?
Може, злочинний, хотів він одняти у тебе престол твій,
Чи, що тим гірш, намовляв віри у бога не йнять?
Ні, до святих володінь йому діла немає так само,
Як і до Стіксових вод і до античних богів.
Справжня у нього земля, а твоя від початку фальшива.
Бог його зорі створив, ваші ж – лукавого плід.
Застерігати невпинно велить твій обов'язок, кажеш,

Щоб голосні імена люд не дурили простий?!
Варвара гідний закон твій про світобудову, гаркавцю,
А Галілеїв вогонь – нищить безжально його [8].

Говорячи про питання освіти, науки, прогресу, не можна обійти увагою позицію у цих питаннях Григорія Сковороди. Щодо освіти, самоосвіти, регулярного набуття знань філософ мав чітку й однозначну позицію. «Немає години, не придатної для занять корисними науками, і хто помірно, але постійно вивчає предмети, корисні як у цьому, так і в майбутньому житті, тому навчання – не труд, а втіха. Хто думає про науку, той любить її, а хто її любить, той ніколи не перестає учитись, хоча б зовні він і здавався бездіяльним. ... коли не любити всією душею корисних наук, то всякий труд буде марним» [9, с.220-221], – так пише Сковорода у листі своєму улюбленому учневі Михайлові Ковалинському 9 липня 1762 р. Проте постійно вживане ним поняття «корисні науки» значною мірою коригує позицію філософа у ставленні загалом до науки і наукового розвитку. Так, Тетяна Шевчук зауважує, що у питанні наукового прогресу український філософ займав двозначну позицію: «Так, з одного боку, відомо, що він був знайомий із сучасними йому технічними і науковими винаходами. Він часто згадує Коперніка та теорію сфер, активно послуговується новітніми науковими поняттями з галузі геометрії..., архітектури..., фізики... Але оперування науковою термінологією потрібно Г. Сковороді передусім для доведення абстрактних понять і концепцій, адже знання, котре не підвищує цінності життя і рівня духовного розвитку людини, розуміється ним як безпорадна й непотрібна витрата часу» [14, с.82]. Леонід Ушкалов виокремлює три наукові дисципліни, які були у Сковороди в пріоритеті: богослів'я, юриспруденція та медицина [10, с.24]. Т. Шевчук підсумовує, що сенс наукового розвитку наш філософ бачить переважно у контексті «духовного самовдосконалення людства, що у його ліриці було доведено до заперечення ідеї прогресу» [14, с.82-83].

Важко не погодитися зі словами дослідниці, позаяк тексти Сковороди надають безліч тому підтверджень. Чимало суджень на цю тему містять листи філософа. Найпромовистіше звучать віршовані латиномовні рядки листа зрілого віком мислителя до свого давнього учня Якова Правицького:

А хто Христа знає, то не важливо, що він не знає інше,
А хто Христа не знає, то не важливо, що він знає інше [9, с.366].

Проте не поспішаймо з висновками, що Сковорода був у позиціонуванні щодо науки людиною Середньовіччя. Його найбільшою мрією і провідною ідеєю було удосконалення світу, але шляхом удосконалення кожної окремої особистості. У цьому питанні Сковорода був глобалістом. Через пізнання Христа і осягнення Біблії, на його думку, людина могла глибше розібратися у власному мікрокосмі, збагнути своє особливе призначення і виробити свій життєвий план. Коли він пише: «... я все лишаю і залишив, щоб протягом всього свого життя досягти тільки одного: зрозуміти, що таке смерть Христа і що означає його воскресіння» [9, с.384], Сковорода, звичайно, має на увазі головну проблему філософії – сенс людського життя. Він усе життя підносив і пропагував любов (саме любов) до знань, але при цьому був стовідсотковим гуманітарієм, дослідником людської душі. Його повсякчас приваблювала саме ця проблематика, і джерело її осягнення для нього було очевидним: «... більшість зовсім не знає, що значить жити, і хоч вони й бажать їсти, щоб жити, однак не можуть по-справжньому жити, бо навчитися найвеличнішому мистецтву життя – справа дуже важка, і один тільки Христос може це дати і навчити» [9, с.264]. Вражаюче

по-сковородинськи звучать сьогодні слова історика Ювала Ноя Харарі: «Головне питання полягає в тому, чи знають люди правду про самих себе. Які ми маємо докази того, що люди сьогодні розуміють цю правду хоч трохи краще, ніж первісні мисливці-збирачі чи середньовічні селяни?» [12, с.496]. Сковорода-етик і практик передбачав, що його наукові зусилля мають дати цілком реальні результати: подолання невиліковних хвороб, подовження життя людини, розвиток її пізнавальних здібностей, вміння контролювати емоції і почуття. Він чітко бачив, що через гонитву за ефемерними цінностями світу людина постійно перебуває у стані неспокою і незадоволення своїм життям. Сучасна наука підтверджує висновки Сковороди, коли констатує: «Люди звільняються від страждань не тоді, коли відчувають те чи інше швидкоплинне задоволення, а коли розуміють непростійну природу всіх своїх відчуттів та перестають їх прагнути» [12, с.494].

Листи до М. Ковалинського з-поміж іншого містять чимало фрагментів, які за своєю суттю є порадами-консультаціями психологічного плану. Глибокий знавець людської натури, Григорій Сковорода був тонким психологом. Його внесок у царину психологічної науки ще чекає своїх дослідників.

У контексті нашої студії не можна оминати увагою постать великого українського ученого і церковного діяча ХХ століття Івана Огієнка. Він не бачив жодної суперечності у поєднанні активної науково-пошукової роботи з високим ієрархічним статусом. Він був єпископом, а згодом і митрополитом Холмським і Підляським Української автокефальної православної церкви, пізніше – предстоятелем Української греко-православної церкви у Канаді. Водночас був засновником і першим ректором Кам'янець-Подільського державного українського університету, очолював Міністерство народної освіти в уряді УНР, був ректором заснованого у Вінніпезі (Канада) Українського народного університету. Історія розвитку української церкви, на його думку, нерозривно і безпосередньо пов'язана з розвитком вітчизняної освіти і культури [7]. І. Огієнко аргументовано продемонстрував, що саме українські вчені стали фундаментами системи освіти і науки у Російській імперії. Сам він був не тільки блискучим мовознавцем і культурологом, а й ефективним організатором науково-освітнього процесу. Його діяльності на посаді ректора Кам'янець-Подільського державного українського університету присвячено десятки дослідницьких робіт [3].

Проведений стислий огляд дозволяє зробити висновки, що український варіант православ'я ніколи не виступав відвертим антагоністом науково-технічного прогресу. Натомість українська церква, зокрема в епоху Бароко, була ініціатором та реалізатором науково-освітніх процесів. Завдяки їй в Україні була сформована власна система освіти. Чільні представники української церкви зробили значний особистий внесок як у розвиток науки, так і в організацію освітнього процесу. Українська наука й освіта, які мали тісні зв'язки з європейською новочасною освітою, мали значний потенціал. Проте через відомі політичні (втрата незалежності) та економічні (відсталість економіки Російської імперії та інерційність у її розвитку) чинники цей потенціал не був до кінця реалізований.

Список використаних джерел:

1. Гаяльтовський І. Наука, альбо Спосіб зложення казання. Українська література XVII ст. К. : Наукова думка, 1987. 608 с.
2. Даймонд Дж. Зброя, мікроби і харч: витоки нерівностей між народами. К. : Ніка-Центр, 2009. 488 с.
3. Завальнюк О. Дослідження діяльності Івана Огієнка на посаді ректора Кам'янець-Подільського державного українського університету. URL:

- <http://kphistory.com.ua/zavalnyuk-o-m-doslidzhennya-diyalnosti-ivana-ohijjenka-na-posadi-rektora-kamyanets-podilsko-ho-derzhavnoho-ukrajinskoho-universytetu>.
4. Могила П. Книга Душі, йменована Злото. К. : Українські пропілеї, 2007. 440 с.
  5. Морис Я. Чому захід панує – натепер. Оповіді з історії та що з них випливає щодо майбутнього. К. : Кліо, 2014. 784 с.
  6. Нічик В. Петро Могила в духовній історії України. К., 1997. 328 с. URL: <http://litopys.org.ua/nichyk/nich02.htm>.
  7. Огієнка І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. Київ, 1918. 272 с.
  8. Прокопович Ф. Вірші. URL: http://litopys.org.ua/old18/old18_01.htm#papasha.
  9. Сковорода Г. Повне зібрання творів : у 2 т. К. : Наукова думка, 1973. Т. 2. 574 с.
  10. Ушкалов Л. Українське барокове богомислення: Сім етюдів про Григорія Сковороду. Харків : Акта, 2001. 221 с.
  11. Філософський енциклопедичний словник / ред. кол. В.І. Шинкарук та ін. К. : Абрис, 2002. 751 с.
  12. Харарі Н.Ю. Людина розумна. Історія людства від минулого до майбутнього. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2016. 544 с.
  13. Шалашна Н. Уявлення про державу Єпифанія Славинецького. *Схід*. 2016. № 4 (144). С. 78-83.
  14. Шевчук Т.С. На перехресті епох: антична література у творчості Григорія Сковороди. Ізмаїл : СМІЛ, 2010. 360 с.
  15. Яковенко Н. У пошуках нового неба: Життя і тексти Йоанікія Галятівського. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/novi-knizhki/2200-natalya-yakovenko-u-poshukakh-novogo-neba-zhittya-i-teksti-joanikiya-galyatovskogo-kijiv-kritika-laurus-2017>.

The article is devoted to the study of the influence of the Ukrainian Orthodox elite on the development of national science and educational system in the Baroque era. The opinion of modern Western scholars on the religious context as a significant factor of education, culture and science has been updated. The texts of the 17th – 18th centuries culture leaders Petro Mohyla, Ioanykiy Halyatovsky, Epiphaniy Slavynetsky, Teofan Prokopovych, Hryhoriy Skovoroda, as well as founder of Ukrainian education of the XX century the Metropolitan Ilarion (Ivan Ohiyenko) are analyzed. They were people of their time and carriers of the Christian worldview, focused primarily on the human soul. From the height of their moral authority, these enlighteners sought to balance the natural impulse of man for knowledge with the doctrine of Christ. The leading idea of Ukrainian thinkers was to improve the world by improving each individual personality. Through the knowledge of Christ and the comprehension of the Bible, in their opinion, one could understand more deeply in his own microcosm, understand his special purpose and develop his life plan. They believed that scientific knowledge of the world had to give quite practical results: overcoming incurable diseases, prolonging human life, developing its cognitive abilities, the ability to control emotions and feelings. Ukrainian science and education had close links with European modern education and had considerable potential. Thanks to the scientific and organizational efforts of Petro Mohyla and his successors about the second half of the 17th century, experts are talking about the era of «Kiev scholarship». The study revealed, that the Ukrainian church, particularly in the Baroque era, was the initiator and implementer of scientific and educational processes, and some of its figures had left a personal mark on the history of science.

Key words: science, education, religion, culture, Baroque, Kyiv scholarship, philology, philosophy.

Отримано: 16.09.2019 р.